

Ўзбекистон Республикаси қўлёзма фондларида “мажмуъа” туридаги қўлёзмаларни ўрганиш масаласи

С.Муҳаммадаминов

Ўзбекистон Республикаси Жамоат хавфсизлиги университети

Аннотация: Мақолада Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Шарқшунослик институтида сақланаётган қўлёзмалар орасидан “мажмуъа” тўпламлари ҳақида сўз боради. Бундай тўпламларда асосан диний характердаги турли мавзули композициялар мавжуд бўлиб, улар ўрта асрларда мусулмон таълим муассасаларида ўрганилган. Бу тўпламлар орасида назарий ҳуқуқий нормалар, фатволар ўрин олган жунглар ҳам бор.

Калит сўзлар: қўлёзмалар, межмуа, жунг, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Шарқшунослик институти

The issue of studying manuscripts of the “complex” type in the manuscript backgrounds of the Republic of Uzbekistan

S.Muhammadaminov

Public Security University of Republic of Uzbekistan

Abstract: The article tells about the collections “mejmua” among the manuscripts stored in the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. These collections contain various thematic works of mainly religious nature, and they were studied in Muslim educational institutions in the Middle Ages. Among these compilations are jungs, which contain theoretical legal norms and fatwas.

Keywords: manuscripts, mejmua, jung, Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондларида (ЎЗР ФА Шарқшунослик институтида учта қўлёзма фонди - «Асосий», «Ҳамид Сулаймонов» ва «Дублет фонд»лари ўрин олган) бир нечта асарнинг тўлиқ матни ёки парчасини қамраб олган тўплам (*мажмуъа*)лар сақланади. *Мажмуъалар*даги асарлар бир ёки бир нечта мавзуга оид бўлиб, уларни ўзаро боғлаб турувчи жиҳатлари мавжуд. Умуман, Ўзбекистон қўлёзма фондларидаги қўлёзма асарлар билан танишиб чиққанимизда кўпгина асарлар *мажмуъалар* таркибидан ўрин олганлигини

гувоҳи бўламиз. *Мажмуъаларда ўрта аср таълим муассасалари тизимида* (мадраса, масжид, хужра, хонадон) ўқитилиб келинган асарлар матнларининг йиғиндиси (шунга ўхшаш тўпламлар учун қаранг: ЎзР ФА ШИ Асосий фонди, Қўлёзмалар № 8796, 8334. Улар, одатда, *мутун* ёки *мажмуъа* ал-мутун деб юритилган. *Мутун* - арабча сўз бўлиб, матн сўзининг кўплигидир) [1]. Шунингдек, муайян соҳага оид мавзулар матни, масалан: 'ақо'ид матни, шарҳи ва хошиялари тўплами [2; 3]; астрологияга оид асар матнлари мажмуъи; сайланган шеърлар тўплами ва бошқаларни кўришимиз мумкин. Шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, ўрта асрлар таълим тизимида ўқитилган дарсликлар тарихини ўрганишда мазкур *мажмуъалар* муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Бу турдаги тўпламларни юртимизнинг барча manuscript funds of uzbekistan 174 қўлёзма фондларида учратиш мумкин. Шунингдек, улар дунёнинг кўпгина қўлёзма фондларида ҳам учрайди [Масалан, Миср миллий кутубхонасининг қўлёзма каталогларидан бири айнан *мажмуъаларга* (мажамийъ) бағишланган. Қаранг: 4]. Шундай экан, бу тўпламлардан ўрин олган асарларни *мажмуъадан* ажратиб олиб, алоҳида ўрганиш мазкур қўлёзмага бир томонлама қараш бўлиб қолади. Шунинг учун уларни комплекс тарзда ўрганиш ва тадқиқ этиш лозим. Хусусан, бундай тўпламларнинг алоҳида каталогини тузиш мақсадга мувофиқдир. Ўзбекистон қўлёзма фондларидаги қўлёзма тўпламлардан яна бири - жўнг (جنگ ، جونگ) деб номланувчи *мажмуъалар*дир. Ушбу тўпламлар ўзида турли фикҳий масалаларни қамраб олган мавжуд фикҳий асарлардан фарқ қилади. ЎзР ФА ШИ да 40 дан зиёд фикҳий масалалардан иборат *мажмуъалар* сақланади. Албатта, бу сон нисбий бўлиб, уларнинг сони ошиши мумкин. Жўнг сўзи XVII-XVIII асрларда форсий ва кейинроқ туркий луғатларда умуман «катта кема», «турли шеърлар тўплами» каби маъноларни англатган [5, р. 592]. Ўрта Шарқда (Эрон ва Азәрбайжон) жўнг сўзи кўпроқ турли шоирларнинг шеърларидан парчалар тўпламига, тиббиётга оид турли мавзулар, диний илмлардан иборат бўлган парчалар тўпламига нисбатан қўлланилган. Кичик Осиёда (Туркия) жўнг сўзи ҳалқ оғзаки ижодидан иборат бўлган ҳикоя ва масал, маталлардан иборат *мажмуъалар* учун ишлатилган. Марказий Осиёда эса жўнг сўзи асосан қозилар томонидан тузилган фикҳий масалалар, намунавий ривоят ҳужжатлар *мажмуъаси* учун ишлатилган. Шунингдек, маҳаллий *жўнг* қозилар томонидан жамланган фикҳий матнлар (*масо'ул-и мутадавилот* - муомалада бўлиб турган фикҳий масала) ва ҳукмлар тўпламини билдиради. Уларда кўпинча олди-сотти, гаров, қулни озод қилиш, ижара ҳужжатлари, вақфнома ва ривоёти маъмула (амалиётдаги ривоятлар - *ривоят ҳужжати* - муфти, айрим ҳолларда қози томонидан муайян масала юзасидан фикҳий асарлардан далил иқтибослар келтириб ёзиладиган хулоса) намуналари жамланган. Айрим жўнг тўпламларининг варақлари орасида

елимланган вақфнома, қозихонада расмийлаштирилган қозилар муҳри билан тасдиқланган шахсий-ҳуқуқий ҳужжатлар ҳам учрайди. Масалан, Шарқшунослик институтининг асосий фондидаги 2802 рақамли қўлёзма жўнгида варақлар орасида кўплаб қозилик ҳужжатларини кўрамыз. Жўнглари ўрганиш ва тадқиқ қилиш шуни кўрсатадики, уларнинг тузувчилари асосан қози, муфти ва аъламлар бўлган. Жўнглари тузилиши chapter ii: preservation, primary description and online cataloguing 175 жихатдан бир-биридан катта фарқ қилмайди, масалан, мавзуларнинг берилиш тартиби, яъни намоз, рўза ва закот каби масалалардан иборат. Шу билан биргаликда жўнглари орасида катта фарқлар ҳам мавжуд. Улар қозилик ҳужжатлари ва фикҳий масалаларнинг ёритилиши кўламнинг кенглигида кўринади. Шарқшунослик институти фондидаги мавжуд жўнглари ҳатто СВР («Собрание восточных рукописей») каталогига ҳам киритилмаган. Ушбу тўпламларни идентификациясини, яъни бу тўплам ким томонидан, қачон ва қаерда тузилгани ҳақида маълумотларни аниқлаш анча мураккаб бўлгани боис СВРга киритилмаган бўлса керак, деб ўйлаймиз. Чунки, жўнглари тузувчилар номларини доим ҳам қайд қилиб бормаганлар. Айрим жўнглари йиллар давомида турли масалалар билан тўлдириб борилган. Буни жўнгларида кузатилаётган турли хат турларида (асосан настаълик, хатт-и мулло, насх) ва варақлар орасига елимланган турли даврларга оид ҳужжатларда кўриш мумкин. Улардаги маълумотлар тузувчидан кейин унинг давомчилари томонидан ҳам кўшимча масалалар билан қўшиб, бойитиб борилган. Масалан, 8732 рақамли [7] қўлёзма жўнгининг тузувчиси Қози 'Абд ал-Ҳайй хўжа ибн Қози Мирак-шоҳ бўлиб, у 1111-1121/1699-1709 йилнинг ўрталаригача Бухорода қозилик қилган. Мазкур жўнга фикҳий масалалар билан бирга турли даврларда тузилган ривоят ҳужжатларининг нусхалари ҳам қайд қилинган бўлиб, улар 1113/1701-1702, 1128/1715-1716, 1135/1722- 1723, 1136/1723-1724, 1146/1733-1734, 1157/1744-1745 ва 1192/1778-1779 йилларга тегишлидир. Кўриб турганимиздек, унда ўрин олган фатволар 80 йил давомида тўпланиб борилган. Мазкур жўнг нихоясида муфти Муҳаммадхўжа ибн Наср-хўжа Тошкандий исми қайд қилинган. Эҳтимол, бу муфти Қози 'Абд ал-Ҳайй-хўжа ибн Қози Мирак-шоҳ жўнгидан фойдаланиб, тўлдириб борган бўлиши мумкин. Шунингдек, жўнгни кейинчалик тўлдириб борган ва ундан фойдаланган (қози, муфти) нинг исмини жўнга босилган муҳрлар ёрдамида ҳам аниқлаш мумкин. ЎЗР ФА ШИ қўлёзмалар фондида сақланаётган жўнглари ўрганиш жараёнида уларнинг кўпчилиги Бухоро хонлиги даврида (XVI-XX) тузилганлиги маълум бўлди. Аммо хазинада кўп бўлмаса-да, Хива (XVI- XX) ва Қўқон хонликлари (XVIII-XIX)да тузилган жўнглари ҳам мавжуд бўлиб, уларнинг ҳаммаси тадқиқ этилмоқда. Уларнинг тузувчиси, тузилиши, таркиби ва даври билан боғлиқ масалалар алоҳида тадқиқотни талаб этади.

manuscript funds of uzbekistan 176 Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, Ўзбекистон фондларидаги сақланаётган кўплаб мажмуъалар борки, уларни комплекс равишда тадқиқ қилиб алоҳида каталоглари тузилса, мақсадга мувофиқ бўлар эди. Бундан кўзланган асосий мақсад тўпламлардан ўрин олган асарларнинг статистикасини чиқариб олиш орқали Марказий Осиё тарихидаги ўрта асрлар жамиятининг китобхонлик даражаси билан боғлиқ масалага ойдинлик киритиш, шунингдек, мажмуъалардан ўрин олган диний матнларни (калом, фикҳ, ҳадис, сирли илмлар ва бошқалар) ўрганиш билан диний таълим тизимида (мадраса, масжид, хужра) ислом илмига оид қандай китоблар ўқитилгани, ўша давр жамиятининг диний саводхонлик даражаси, дунёқарашига оид масалаларга аниқлик киритиш иборат. Қўлёзма фондларида сақланаётган жўнг тўпламларини алоҳида ўрганиш тарихимизнинг кўп жиҳатларини, жумладан, шаръий ҳуқуқ нормаларининг амалда жорий этилиши, ижтимоий тарих билан боғлиқ кўплаб ривоят хужжатларни ана шу манбалар орқали кузатиш имкониятини беради.

Фойдаланилган адабиётлар

1. ЎзР ФА Шарқшунослик институтининг № 4697 рақамли қўлёзма мажмуъаси. Унда 38 та асар матни ўрин олган бўлиб, ушбу тўплам Бухородаги Нодир Девон-беги мадрасаси биносида 1213/1798 йилда кўчирилган.
2. ЎзР ФА ШИ Асосий фонди, Қўлёзма № 8796.
3. ЎзР ФА ШИ Асосий фонди, Қўлёзма № 8334.
4. «‘Ақо’ид ан-Насафий»нинг бир неча шарҳ ва хошиялари. ЎзР ФА Шарқшунослик институтининг № 2401, 2835, 3062 рақамли қўлёзма асарлар тўпламлари.
5. Catalogue of Arabic Manuscripts in the Egyptian National Library (Dar al-kutub al-Misriyyah) (al-Majami‘). Volumes I–IV. London: Al-Furqan Islamic Heritage Foundation, 1432/2011.
6. Muḥammad Ḥusayn ibn Ḥalaf Tabrīzī Burhān, 17th century. Burhān-i qāṭi‘. Bā muqābala-i nusaḥ-i muta‘addida-i ḥaṭṭī wa ṣāpī wa-taṣḥīḥ, wa-tawḍīḥ-i waḡh-i iṣṭiqāq, wa dīkr-i šawāhid, wa afzudan-i luḡāt-i bisīyar wa taṣāwīr wa naqṣahā, bi-ihtimām Muḥammad Mu‘īn; Muqaddamahā bi-qalam-i ‘Alī Akbar Dihḥudā, Ibrāhīm Pūr Dāwūd, ‘Alī Asḡar Ḥikmat, Sa‘īd Nafīsī. Vol. II. Tihrān : Kitābhāna-yi Zawwār, 1331 [1952]. P. 592.
7. ЎзР ФА ШИ, Қўлёзма № 8732. Умумий ҳажми 697 varaқ.